

Kísért a múlt: Egyiptom a régi fejlesztésorientált megközelítés csapdájában

RICZ JUDIT

*A cikk az egyiptomi fejlesztésorientált kísérleteket vizsgálja a múlt század közepétől napjainkig, miközben a hangsúlyt az ezredforduló óta eltelt időszakra helyezi. Érvelésünk szerint Egyiptom nem tekinthető klasszikus értelemben vett fejlesztő államnak, mégis az azt vizsgáló elméleti keret jól alkalmazható mind a napjainkban kirajzolódó gazdaságpolitikai irány („Sisinomics”), mind a (tartósan fennálló) gazdasági és társadalmi problémák és kihívások elemzésére. Az írás legfőbb következtetése szerint Egyiptomra nem jellemző sem a problémaorientált pragmatikus hozzáállás, sem a kísérlet-tévedés elve szerinti cselekedve tanulás – az a két ismérv, amely a klasszikus (kelet-ázsiai) fejlesztő államok tapasztalataiból levonható legfőbb általánosítható tanulság volt. Napjaink etatista-nacionalista gazdaságpolitikája csak a retorikák szintjén új, valójában a nasszeri modell számos eleme él tovább bennük vagy tért vissza. Egyiptom bennragadt a régi fejlesztésorientált megközelítés csapdájában, azaz az útfüggőség dominál.**

Journal of Economic Literature (JEL) kód: I38, O10, O54.

Bevezetés

Írásunkban a fejlesztőállam-megközelítés alkalmazásával új perspektívába helyezzük a 2011-es egyiptomi forradalmat és az azóta bekövetkezett eseményeket. Érvelésünk szerint egyrészt a közelmúlt egyiptomi eseményei nem érthetőek meg a múltbeli folyamatok ismerete nélkül, másrészt a legutóbbi évek folyamatai tükrében

* A szerző köszönetet mond Csaba Lászlónak, N. Rózsa Erzsébetnek és az anonim lektoroknak a cikk elkészítéséhez nyújtott hasznos észrevételeikért. Az esetleges hibákért kizárólag a szerzőt terheli a felelősség.

<https://doi.org/10.47630/KULG.2017.61.9-10.55>

Ricz Judit, az MTA KRTK Világ gazdasági Intézetének tudományos munkatársa és a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Kara Világ gazdasági Intézetének egyetemi adjunktusa. E-mail: riczjudit@gmail.com

megállapítható, hogy kísért a múlt Egyiptomban, azaz a régi, nasszeri fejlődési modellre jellemző beavatkozások élnek tovább vagy azok térnek vissza. Úgy tűnik, az egyiptomi politikai (és gazdasági) elit nem tanult az elődök által elkövetett hibákból. E sorok írásakor (2016. december) reális veszély, hogy a történelem ismétli önmagát, és a társadalmi jólét növelése, a legszegényebb és legsérülékenyebb társadalmi rétegek helyzetének javítása nélkül nehezen kerülhető el az egyiptomi társadalom újabb tömeges fellázadása.

Egyiptom kül- és belpolitikáját a közelmúlt eseményei (az arab tavasz) jelentős mértékben átalakították, de elemzésünkben az országot mint (katonailag vezényelt) államilag irányított gazdaságot vizsgáljuk. Egyiptomban az állam hagyományosan kiterjedt szerepet játszott a gazdasági életben, aminek egyes elemei, hatásai a számos reform ellenére napjainkig is fennállnak.

Az egyiptomi fejlődési út számos visszás jellegzetességéből¹ azt emeljük ki, hogy bár a második évezred első évtizedében az egyiptomi gazdaság relatíve jól teljesített (közel 5 százalékos éves átlagos növekedést ért el, ami még a közel 2 százalékos népességnövekedési rátához viszonyítva is elfogadható), de a külgazdasági és belpolitikai események hatására 2011 után összeomlott (egy főre vetítve gyakorlatilag stagnál). Ugyanakkor ez a szegénység és az egyenlőtlenségek növekedésével járt együtt, a munkanélküliség tartósan magas és növekvő szintje kíséerte. A nemzeti szegénységi küszöb alatt élők aránya 2000 és 2016 között 17 százalékról 28 százalékra, azaz 14 millió fővel nőtt (WDI, 2016). A munkanélküliségi ráta 2005-re meghaladta a 11 százalékot, a fiatalok körében pedig megközelítette a 34 százalékot, és 2011 óta tovább nőtt (WDI, 2016). Az informális és nem regisztrált szektor becslések szerint legalább a gazdaság 40 százalékára terjed ki, a munkaerőpiacra újonnan belépők háromnegyedét szívja fel (UNDP, 2016, 32. o.). Mindeközben a bérek részesedése a GDP-ből 2007-re 20 százalék alá csökkent, és becslések szerint a közel 6 millió állami alkalmazott és családjaik 95 százaléka bármilyen nemzetközi sztenderd szerint szegénynek tekinthető (*El-Naggar*, 2009, 49. o.).

A tágan értelmezett fejlődés számos hiányossága (politikai, társadalmi egyenlőtlenség és elégedetlenség, korrupció) olyan mértékű volt, hogy először 2011-ben, majd 2013-ban gyakorlatilag a „népharag” váltotta le a hatalmon lévő elnököt.² A lázadások kimenetele azonban napjainkban is nyitott kérdés.

¹ Ezekről bővebben írtunk a műhelytanulmányunkban (*Ricz*, 2016a), amelyre a jelen cikk helyenként épít.

² Az „egyiptomi tavasz” többfordulós eseményeiről lásd: *Hokayem–Taha* [2016], *Korany–El-Mahdi* [2012], *Richards* et al. [2013], illetve magyarul: *Csicsmann* [2017], *N. Rózsa* [2015] és *Szigetvári* [2012] írásait.

Elméleti keret: a fejlesztőállam-megközelítés

A fejlesztő állam elnevezés *Chalmers Johnson* [1982] nyomán terjedt el a közgazdasági szakirodalomban, aki az 1925–1975-ig terjedő gyors gazdasági növekedést, a japán csodát elemezte. Johnson érvelése szerint a tervracionális és fejlesztésorientált, de kapitalista keretek között működő állam, illetve annak piacokonform beavatkozásai központi szerepet játszottak a Japán által elért (társadalmilag megosztott) gazdasági növekedésben. *Csáki György* [2009, 23. o.] szavaival élve ez a Johnson által leírt *japán modell* képezi a fejlesztő államokkal foglalkozó szakirodalom általános igazodási pontját, archetípusát.³

Az északkelet-ázsiai fejlődési utak, kifejezetten Dél-Korea és Tajvan gyors és államvezérelt gazdasági növekedése⁴ számos hasonlóságot mutatott a fejlesztő állam eredeti japán modelljével, így többnyire ezt az északkelet-ázsiai országokra kiterjesztett modellt tekintik a fejlesztő államok klasszikus koncepciójának (*Woo-Cummings*, 1999).

Mielőtt azonban a klasszikus fejlesztőállam-paradigma elemeit mutatnánk be, érdemes a fejlesztő államok *eredeti* definícióját *Johnson* [1982] nyomán áttekinteni, hiszen jó támpontot jelenthet napjaink újra feléledő vitái során. A fejlesztő állam

1. kapitalista modell: a magántulajdon központi, domináns szerepének megtartásával;
2. állam vezérelte fejlődési modell: a bürokratikus, állami koordináció piaci koordináció elébe helyezésével, a gazdaság szinte minden területére kiterjedő, aktív (sőt proaktív) állami szerepvállalással;
3. a gazdaság(fejlesztés)i tervezés központi szerepet tölt be: közép- és hosszú távú tervek megfogalmazásával, megvalósításával;
4. a fejlesztésorientált megközelítés mellett hosszú távú elköteleződés jellemzi;
5. az állam fejlődésben betöltött központi szerepét és a legfőbb társadalmi, gazdasági célokat társadalmi konszenzus jellemzi.

Nézetünk szerint ez az *általános definíció* a kelet-ázsiai fejlesztő állam mellett érvényes lehet egyes latin-amerikai, európai vagy afrikai fejlesztésorientált rend-

³ Bár fejlesztő államok mind az elméletben, mind a gyakorlatban léteztek a johnsoni mű megírása előtt is, más szerzők és régiók viszonylatában is, a szakirodalom mégis *Johnson* 1982-es művét tekinti az első mérföldkőnek.

⁴ Dél-Korea és Tajvan mellett jellemzően Hongkongot és Szingapúrt, majd később a délkelet-ázsiai országokat (Malajziát és Thaiföldet, illetve Indonéziát és a Fülöp-szigeteket) is bevonták a kelet-ázsiai fejlesztő államok vizsgálatába.

szerek leírására is, és lehetővé teszi a komparatív megközelítés, az összehasonlító elemzések alkalmazását.

A fejlesztő állam klasszikus modelljét címszavakban a főbb ismérvek kiemelésével mutatjuk be a legfőbb nemzetközi (*Amsden*, 1989; *Evans*, 1995; *Johnson*, 1982; *Leftwich*, 1995; *Migdal*, 1988; *Önis*, 1991; *Wade*, 1990, *Woo-Cumings*, 1999) és hazai (*Benczes*, 2000*a,b,c*, 2002; *Csáki*, 2008, 2009; *Vigvári*, 2012) elemzésekre és szerzőkre építve (bővebben lásd: *Ricz*, 2016*b*, 2017):

1. *gazdasági nacionalizmus és társadalmi mobilizálás;*
2. *erős, centralizált, autoriter állam, amely:*
 - i. *relatív független a társadalmi csoportok befolyásától,*
 - ii. *egy szűk, határozott elit vezeti pragmatikus hozzáállással,*
 - iii. *az üzleti szférát erőteljesen fegyelmezni tudja,*
 - iv. *gyakran fejlesztési diktatúrában testesül meg.*
3. *kiterjedt állami intervencionizmus, az iparpolitika központi szerepe;*
4. *a nagy és diverzifikált üzleti csoportok jelentős szerepvállalása;*
5. *meritokratikus elven működő kompetens, elkülönített, de beágyazott bürokrácia;*
6. *az agrárszektor fejlesztésének előtérbe helyezése, a földreform jelentősége;*
7. *exportorientált gazdaságfejlesztési stratégia állami irányítással, de piac-konform eszközökkel;*
8. *a pénzügyi rendszer elnyomása, az alábbi jellemzőkkel kiegészítve:*
 - i. *a jelentős hazai megtakarítások nyomán a beruházások ösztönzése és adott iparágakba terelése,*
 - ii. *az állam implicit és explicit garanciavállalása a betétek értékállóságára,*
 - iii. *az állami kisegítés politikája,*
 - iv. *a pénzpiacra belépők körének szabályozása (a külföldi pénzintézetek a legtöbb kelet-ázsiai országból az 1980-as évek végéig ki voltak tiltva),*
 - v. *zárt és alárendelt tőkepiacok;*
9. *makrogazdasági stabilitás;*
10. *társadalmilag is megosztott növekedés.*

Mindezt *Johnson* [1998, 653. o.] nyomán úgy összegezhetnénk, hogy a kelet-ázsiai fejlődési modell állam által irányított piacgazdaság⁵ volt, amelyben a magántulajdon és a menedzsment dominált, a gazdasági növekedés hajtóereje mindenképp az exportteljesítmény volt, és a kialakuló jólét a társadalom egészét szolgálta.

⁵ Ez a tipológia elsőként *Katzenstein* [1978] írásában jelenik meg.

Ez a klasszikus fejlesztőállam-modell a saját történelmi és intézményi kontextusába beágyazódva volt (ideig-óráig) működőképes. A kelet-ázsiai régióra vonatkoztatható egyedi körülményeket három általános és három régióspecifikus elem mentén definiálhatjuk. 1. A világháború utáni *globális politikai kontextus*, amelyben tere volt a *nemzeti kapitalista fejlődési koncepciónak*. 2. A világháború utáni *globális gazdasági kontextus*, amelyre a viszonylag zárt gazdasági rendszerek, a neomerkantilista szemlélet és a protekcionizmus térnyerése volt jellemző. 3. A *késői fejlődés* kontextusa, amelyben az állami beavatkozásokon alapuló gazdasági felzárkózás széles körű támogatást élvezett. 4. *Japán kiemelkedő szerepe a térségben* kiterjedt az intézményi gyökerek meghatározásától fejlesztési segélyek és tőke nyújtásán át az általánosabb regionális gazdasági vezetői szerepre, valamint a követendő gazdaság- és fejlesztéspolitikai minta felmutatására. 5. *Az USA biztonságpolitikai és gazdasági szerepe* is összetett volt, kiterjedt a fejlesztési és katonai célú segélyekre, működőtőke-befektetésekre, valamint a piacra jutás támogatására is. 6. Az *ázsiai történelmi és kulturális tényezők összessége* szintén hozzájárult a modell (átmeneti) működőképességéhez, hiszen a viszonylag *homogén társadalmak*, a kiterjedt és *jó minőségű intézményrendszer*, valamint az *ázsiai értékrend* egyaránt létfontosságú adottságok voltak.

Ez az egyedi feltételrendszer azonban az 1980-as, 1990-es évekre alapjaiban megváltozott, ami kívülről és belülről egyaránt szétfeszítette a modellt, és végső soron a klasszikus fejlesztő állam bukásához vezetett saját öshazájában is (Benczes, 2000c, 2002; Ricz, 2017). Ugyanakkor ez a kelet-ázsiai hagyományokra építő fejlesztőállam-paradigma napjainkban is számos elemzés kiindulópontja. Más fejlődő és feltörekvő országok számára is tanulságokkal szolgál.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a fejlesztőállam-irodalmak a fejlődéstudományokon belül is külön irányzatot képviselnek, amely a 2008–2009-es gazdasági válság óta reneszánszát éli (Fine et al., 2013; Mazzucato, 2013; Wade, 2014; Williams, 2014). Meggyőződésünk, hogy elemzési keretként mind a történelmi modell, mind a napjainkban kialakulóban lévő, új fejlesztőállam-konceptió (Booth, 2015; Evans, 2014; Ricz, 2016b; Wylde, 2012) alkalmazható más térségekben, más országokban megvalósított fejlesztésorientált kísérletek vizsgálatára is.

A nasszeri államvezérelt fejlődési modell

Az állam fejlesztési célú hagyományainak Egyiptomban hosszú történelmi múltja van⁶ (lásd az *1. táblázatot*). Az egyiptomi gazdaság számos jellemzője a mai napig a függetlenség utáni, nasszeri fejlesztésorientált modernizációs kísérlet és gazdasági nacionalizmus időszakára vezethető vissza az azóta a gazdaságpolitikákban bekövetkezett ideológiai váltás ellenére is. Ilyenek például a központosított közigazgatás, a túlméretezett államapparátus, a kiterjedt támogatási rendszerek és nem utolsósorban az elnyomó (autokratikus) politikai hatalom.

1. táblázat

Főbb politikai ciklusok és gazdaságpolitikai jellemzőik Egyiptomban

Időszak	Politikai ciklus	(Gazdaság-)politikák jellemzői
1956–1970	<i>Gamal Abdel Nasszer</i>	A régi „fejlesztésorientált” kísérlet: szocializmus és importhelyettesítő iparosítás
1970–1981	<i>Anvar Szadat</i>	Nyitott ajtók politikája: gazdasági liberalizáció
1981–2011	<i>Hoszni Mubárák</i>	A kapitalizmus egyiptomi válfaja: korlátozott reformok és autokrata politikai rendszer
2012–2013	<i>Mohamed Murszi</i>	Destruktív tétlenség
2013. 06. – 2014. 06.	<i>Adli Manszúr</i>	Átmeneti időszak
2014. 06. –	<i>Abdel Fattáh al-Szízsi</i>	„Sisinomics” modell: nasszeri elemek

Forrás: Saját szerkesztés.

Meggyőződésünk, hogy *Mubárák* ellentmondásos rezsimje, illetve annak bukása és az azóta bekövetkezett folyamatok megértéséhez megkerülhetetlen a nasszeri fejlődési modell⁷ ismerete, amelyet az előző fejezetben bemutatott fejlesztőállam-megközelítés elméleti keretében, a klasszikus fejlesztőállam-modellhez viszonyítva vázolunk fel.

⁶ A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy az egyiptomi intézményi, társadalmi és egyéb folyamatok nem érthetők meg a korábbi történelmi előzmények, például Mohamed Ali modernizációs kísérlete nélkül.

⁷ Jelen írásban a nasszeri kísérlet kontextusában amellet érvelünk, hogy az modellnek tekinthető, hiszen kellően egyedi ismérvekkel rendelkezik, általánosan elfogadható és alkalmazható tanulságokat tartalmaz más országok vagy időszakok számára. A fejlődéstudományokban és összehasonlító gazdaságtani elemzésekben alkalmazott „laza” modellértelmezésnek eleget tesz (*Csaba*, 2014, 84–85. o.; *Fosu*, 2013, 1. o.). Köszönettel tartozom az anonim lektornak a „modell vagy nem modell” dilemma kritikus felvetéséért.

A nasszeri fejlesztésorientált kísérlet

A függetlenség tényleges kivívása⁸ utáni első évtizedet (az 1950-es éveket) Egyiptomban radikális intézményi változások jellemezték. Az „erőskezü” *Gamal Abdel Nasszer* 1954-es hatalomátvételéhez kötik az egyiptomi fejlesztésorientált modernizációs kísérlet kezdetét, amelyet *egyiptomi szocializmusnak* is neveznek. Ez azonban kezdetben nem erős ideológiai elkötelezettség következtében, hanem sokkal inkább a külső és belső viszonyokra adott spontán válaszként, valamint a függetlenedés után jellemzően felerősödött nacionalista érzelmek hatására alakult ki.⁹ Ugyanakkor a függetlenedett Egyiptom célja a fejlett országokhoz való gyors felzárkózás volt, és ezt a gazdaság strukturális átalakítása, erőltetett iparosítás, a világgazdaságtól való elzárkózás révén, intervencionista gazdaságpolitikával kívánta megvalósítani.

A nasszeri államvezérelt fejlődési modell kiépítésének két legfőbb eleme az 1952-es *földreform* és a stratégiaileg fontos (főként ipari) üzemek és gyárak *állami tulajdonba vétele* volt. Egy évtized kimondott iparosítási szándékai ellenére azonban 1960-ban az egyiptomi mezőgazdasági szektor még mindig a GDP 30 százalékát állította elő és a foglalkoztatottak 58 százalékát tömörítette. Az ipari szektor részaránya a GDP-ben 24 százalékot tett ki, a foglalkoztatottak arányában pedig 12 százalékot. Ez az ipar is főként mezőgazdasági termékek feldolgozására épült (*Aglan*, 2003, 161. o.).

Az 1960-as években a *központi tervezésen* alapuló gazdaságpolitikai elkötelezettség még explicitebb formát öltött Egyiptomban. Az első ötéves terv 1959-től 1964-ig, a második 1965-től 1970-ig tartott. Az *erőltetett iparosítás* céljával összhangban az összes beruházás legnagyobb hányada az ipari szektorba áramlott (*Aglan*, 2003, 160. o.). A *magántulajdon intézménye* megmaradt, de az állami szektor szerepe a gazdaság minden területén egyre nőtt és gyakoriak voltak az állami kisajátítások is. A fogyasztói árakat támogatták, a béreket szabályozták, és a bérleti díjaknak is felső korlátot szabtak, kiiktatva a piaci mechanizmusokat az áru-, a munka- és a földpiacról is. A befektetési döntéseket centralizálták, és elsődleges célként a munkalehetőségek létrehozását jelölték meg. Ezek a törekvések a szocialista

⁸ Bár Egyiptom papíron már 1922-ben függetlenné vált korábbi gyarmatosítójától, az Egyesült Királyságtól, a brit befolyás olyan erős maradt, hogy gyakorlatilag az 1952-es forradalom óta beszélhetünk önálló egyiptomi kormányról és gazdaságpolitikákról.

⁹ Jó példa erre, hogy amikor 1955-ben a Világbank és az USA elutasította az asszuáni magaszt építésének finanszírozását, akkor Egyiptom – mintegy válaszul – államosította a Szuezi-csatornát, majd külpolitikájában és külkapcsolataiban az akkori Szovjetunió felé fordult (*El-Ghonemy*, 2003, 75. o.)

egyenlőség alapelveinek követése jegyében a gyorsan növekvő népességben gyorsan társadalmi bázisra találtak. Az ingyenes közszolgáltatások és a tömeges munkalehetőségek az állami szektorban (bár abban törvényileg csak egyetemi végzettségűek helyezkedhettek el) az egyiptomi *jóléti állam* alapköveit jelentették. Ez azonban épp a rászorulókat – a szegényeket, írni-olvasni nem tudókat – részesítette hátrányban. Az állam nagyfokú költsékezésének pedig hiányoztak a gazdasági alapjai. Azt eleinte a külföldi segélyekkel finanszírozták, majd fokozatosan nőtt a külföldi eladósodás.

A leírtak alapján jól láthatók a hasonlóságok és a különbségek is az egyiptomi modernizációs kísérlet és a klasszikus (kelet-ázsiai típusú) fejlesztő állam legfőbb elemei között (Ricz, 2017). Az államvezérelt fejlődés egyiptomi modellje is a nacionalista törekvések (nemzetépítés), katonai konfliktusok (hadsereg központi szerepe), a gyarmati sorból való függetlenedés és a gazdasági felzárkózás kontextusában alakult ki. Az egyiptomi fejlesztésorientált kísérlet jó néhány jellemzője szintén megfeleltethető a klasszikus fejlesztőállam-paradigmának. 1. az államnak a gazdaság irányításában betöltött aktív szerepe (a gazdaság „finomra hangszerelése”); 2. a gazdaságfejlesztési tervezés (közepes és hosszú távú tervek) központi szerepe; 3. szelektív és diszkrecionális iparpolitika; 4. importhelyettesítő iparosítás (majd elviekben mihamarabbi átállás az exportorientált iparosításra); 5. a magántulajdon megtartása; 6. autokratikus rendszer.

Ugyanakkor a különbségek legalább ennyire jelentősek, hiszen a klasszikus fejlesztő állam jellemzői közül a következő elemek hiányoztak vagy csak nagyon korlátozottan jelentek meg az egyiptomi modellben: 1. Meritokratikus bürokrácia és beágyazott autonómia – az egyiptomi bürokrácia ezzel szemben gyengén intézményesült, kinevezési alapon működött, amelyben a szenioritás elve és a politikai kapcsolatok érvényesültek. 2. Az állam erőteljes fegyelmezési képessége az üzleti szféra irányába – a stratégiaileg fontos iparágakat és üzemeket Egyiptomban államosították, a megmaradt, kevésbé jelentős magánszektort az egyiptomi állam nem tudta hatékonyan a fejlesztési célok szolgálatába állítani.¹⁰ 3. A nagy és diverzifikált üzleti csoportok nem tudtak olyan központi szerepet betölteni az egyiptomi fejlődésben, mint a kelet-ázsiai esetben. 4. A kelet-ázsiai modell alapvető elemét a piacform állami beavatkozások jelentették – ezzel szemben Egyiptomban a piaci mechanizmusok kikapcsolása jelentette a főszabályt az áru-, a munka- és a földpiacokon.

¹⁰ Lásd későbbi érvelésünket az exportorientációra való kevésbé sikeres átállásról. Bár egyedi esetek megtalálhatóak a szakirodalomban, mint például az „Arab Contractors Corporation” (ACC), amely tipikus példája a kiegyensúlyozott, viszonzosság (reciprocitás) elvén működő állami-vállalati kapcsolatoknak és a növekedésorientált kapcsolati háló sikeres létezésének (Nimis, 2005, 35–36. o.). De ez inkább a kivételt jelentette, semmint a szabályt.

5. Bár a pénzügyi rendszer elnyomása, állami kézbe vétele az egyiptomi esetben is megfigyelhető volt, ezt nem kísérte a hazai megtakarítások ázsiai modellre jellemző, kiugróan magas, 30 százalék feletti szintje (történelmi léptékben ennek nagyságrendileg a fele volt jellemző Egyiptomban).¹¹ 6. A szilárd makrogazdasági alapok helyett Egyiptomra a makrogazdasági instabilitás volt jellemző (ezt eleinte a külföldi segélyek elfedték, de a második ötéves tervtől kezdődően az egyiptomi állam eladósodottsága növekvő trendet mutatott).¹² 7. Végül, de nem utolsósorban Egyiptomban nem valósult meg a társadalmilag befogadó növekedés, amelynek eredményeiből a főbb osztályok, csoportok egyaránt részesednek. Ahhoz sem a történelmi, sem a földrajzi adottságok nem voltak adottak, a gazdaságpolitikák nem tudták hatékonyan megvalósítani azt, hogy a gazdasági növekedés eredményei „lecsorogjanak” a népesség meghatározó csoportjaihoz. Bár az 1952-es földreform, valamint a kiterjedt állami foglalkoztatáson és ingyenes közszolgáltatásokon alapuló szocialista jóléti modell kezdetben ígéretesnek tűnt a társadalmi egyenlőség tekintetében, nem volt fenntartható, nem járult hozzá érdemben a szegénység és az egyenlőtlenségek csökkentéséhez (Shenker, 2016).

Összességében Egyiptom a 20. század első felére jellemző stagnálás és gyarmati viszonyok után az 1950-es és az 1960-as évtizedben viszonylag gyors növekedést tudott felmutatni. A GDP átlagosan 3,7, illetve 4,5 százalékkal bővült évente, bár mindez a népesség gyors növekedése mellett valósult meg. Így az egy főre jutó növekedési ütem az 1950-es években 1,7, míg az 1960-as években 2 százalékot tett ki. Az állam vezérelte növekedés „fénykorában” azonban az állami beruházások az infrastruktúrába és a szociális szolgáltatásokba (egészségügy, oktatás) nem tudtak lépést tartani a gyors népességnövekedésből adódó keresletbővüléssel. Az első ötéves terv alatt (1959–1964) a rendszer hiányosságait a főként a Szovjetunióból, kisebb részben az Egyesült Államokból, valamint az akkori Német Szövetségi Köztársaságból származó külföldi segélyek ellensúlyozni tudták. A második ötéves terv (1965–1970) idején azonban már megjelentek a központi tervezéses gazdaságokban jól ismert problémák. A piaci mechanizmusok kikapcsolása, az erőforrások nem hatékony elosztása, a pénzügyi szektor elnyomása a gazdaság szinte valamennyi szektorában a

¹¹ A megtakarítási ráta 1965–1979 között 11,6 százalék, majd 1980–2005 között valamelyest magasabb, éves átlagban 14,6 százalék volt. Ezt követően 2006 és 2015 között jelentős visszaesés következett be, 17,1 százalékról 6 százalék alá (ezt a folyamatot az éves 13 százalékos átlag elfedi) (WDI, 2016).

¹² Jelzésértékű például a Nemzetközi Valutaalappal kötött megállapodások sora (1974, 1976, 1978, 1980).

termelékenység stagnálásához vezettek.¹³ Az importhelyettesítő iparosítás a kezdeti sikerek után kifulladásra vezetett, a gazdasági növekedés éves átlagban 1970–1974 között 2,9 százalékra (egy főre vetítve 0,7 százalékra) esett vissza (WDI, 2016).

Összességében Egyiptomban az államvezérelt fejlődés speciális válfaja alakult ki, amely különbözött a szovjet típusú szocialista alapmodelltől, de a klasszikus kelet-ázsiai fejlesztőállam-modelltől is. A szakirodalomban a nasszeri időszakot a *bürokratikus kapitalizmus* modelljeként emlegetik, amelyben a hatalmon lévők az állami vagyont a saját érdekeikben használták fel. A bürokrácia zárt társadalmi osztállyá vált, amelyben a hatalmi pozíciók megszerzése a meggazdagodás útját jelentette (bővebben lásd például: *El-Naggar*, 2009; *Nagarajan*, 2013; *Roccu*, 2013).

A nasszeri kiterjedt állami beavatkozások fokozatos (és részleges) visszaszorítása

Nasszer halála után 1970-ben Szadat vette át az elnöki tisztséget, és ezzel új fejezet kezdődött az egyiptomi történelemben: a *gazdasági nyitás és liberalizáció* korszaka, amely az állam fejlesztési célú beavatkozásainak csökkentését, visszaszorítását is jelentette, és hullámheggyekkel, -völgyekkel¹⁴ tarkítva, gyakorlatilag azóta is tart. A külpolitikában a korábbi keleti, Szovjetunió irányú orientációt a nyugati hatalmak felé fordulás váltotta fel, konkrétan az USA-val, valamint a nemzetközi pénzügyi intézményekkel való szorosabb együttműködés. 1974-ben új fejlesztési stratégiát hirdettek meg, amely a *nyitott ajtók politikája* (infitáh) nevet viselte, és azt a Nemzetközi Valutaalappal kötött számos megállapodás (1974, 1976, 1978, 1980) is támogatta (*Abdel-Khalek*, 2001, 1–2. o.). A gazdasági liberalizáció és stabilizáció jegyében meghirdetett új gazdaságpolitikák az importhelyettesítés végét jelentették: a felzárkózást és a modernizációt gazdasági nyitással és külföldi tőkebeáramlások révén szándékoztak elérni. Ehhez csökkentették az importkorlátozásokat, ösztönző csomagokat vezettek be a külföldi tőketulajdonosok számára, valamint szigorúbb fiskális és monetáris politikát alkalmaztak.

A reformok sok szempontból korlátozottak voltak, mégis számos esetben jelentős társadalmi hatásokkal jártak. Jó példa erre az 1977-es kenyérlázadás, amely ki-

¹³ Az 1967-es hatnapos háborúban elszenvedett vereséggel Egyiptom nemcsak a Szinai-félsziget olajforrásaitól, hanem a Szuezi-csatorna bevételeitől is elesett. Továbbá a katonai kiadások növekedése is csökkentette a megtakarításokat és a megvalósuló beruházásokat, amelyek alacsonyabb gazdasági növekedést eredményeztek. A háború után, 1969–1970-ben az egyiptomi gazdaság rövid távon a javulás jegyeit mutatta, 6,2 százalékos növekedéssel, de az 1970-es évek elejére ez az élénkülés ismét kifulladásra vezetett (*Abu-Bader és Abu-Qarn*, 2007, 3. o.).

¹⁴ A legfőbb mérföldkövek a gazdasági liberalizáció és reformfolyamat tekintetében: 1974, 1991 és 2004.

fejezetten az IMF-fel (1976-ban) aláírt megállapodást követően robbant ki, és több százezer embert vitt ki az utcára. Ennek nyomán a szakirodalom „*khubzism*”¹⁵ néven írja le azt az íratlan társadalmi szerződést, amelyre a későbbiekben még többször utalunk (nevezetesen azt, hogy az állam az energiát és az alapvető élelmiszereket dotálja, ez által tartja fenn a megfelelő életszínvonalat).

Bár 1974-től kezdődően a gazdasági nyitás és liberalizáció jellemezte az egyiptomi törekvéseket, a *központi tervezés és az állami szektor dominanciája* fennmaradt. Továbbra is az állam kezében koncentrálódott a munkahelyek jelentős része, az alapvető közszolgáltatásokat állami vállalatok nyújtották, és az élelmiszer-ipari termékek ártámogatását is fenntartották. A nasszeri éra intézményi és gazdasági hagyatéka él tovább, ami a mai napig tartós nyomokat hagyott Egyiptom intézményi, politikai, gazdasági és társadalmi struktúráin.

Az 1974-es gazdasági nyitással új gazdasági elitréteg alakult ki (eleinte a tiltott tevékenységek – mint antikvitások adásvétele, drog- és fegyverkereskedelem vagy a feketepiaci valutakereskedelem – következtében, majd egyre inkább a kormányzati hivatalnokokhoz és bürokratákhoz való kapcsolatok, valamint az állami földek, ingatlanok eladása révén), amely lojális volt a mindenkori hatalomhoz. Ez az egyiptomi piaczgazdaság magán viselte a *haverkapitalizmus* összes jegyét, a megvalósított gazdaságpolitikákban összességében a járadékvadász bürokraták és a gazdasági elit érdekei jelentek meg. Az egyiptomi verzióból a nyugati fejlett kapitalizmus olyan alapvető jegyei hiányoztak, mint a jogállamiság, a méltányos bérrendszer vagy a humántőkébe és a tudás előállításába (K+F tevékenységekbe) történő befektetések.

Szadat meggyilkolása után, 1981-ben *Mubárák* vette át a hatalmat Egyiptomban, az ő nevéhez fűződik a kapitalizmus melletti végleges elköteleződés, a piaczgazdasági átmenet reformjainak továbbvitele és elmélyítése. Ezt a célt gyakran megkérdőjelezhető eszközökkel hajtotta végre, az autokratikus politikai rendszerre, valamint annak tovagyűrűző hatásaira írásunk következő részében térünk ki.

¹⁵ A *khubz* (*khabez*) azt jelenti arabul, hogy kenyér.

A mubáraki (nem)fejlesztő állam¹⁶ kialakulása és bukása

Mubárák harmincéves rezsimjének¹⁷ bemutatása során fő célunk a bukás okainak elemzése. Legfőbb állításunk, hogy a mubáraki rezsim nem tekinthető fejlesztő államnak, egyrészt, mert az eredmények nem igazolták (az elért évi közel 5 százalékos átlagos gazdasági növekedésből nem részesültek a népesség szélesebb rétegei), másrészt az alkalmazott gazdaságpolitikákban sem dominált a fejlesztésorientált megközelítés (sőt az állami szerepvállalás lebontása állt a középpontban), végezetül pedig a klasszikus fejlesztő államok számos további jellemzőjével összevetve sem indokolt az elnevezés. Meggyőződésünk ugyanakkor, hogy a fejlesztő államok irodalmának elemzési kerete jól alkalmazható az egyiptomi esetre, még akkor is, ha sok tekintetben a klasszikus fejlesztőállam-modell *antitézisének* tekinthető, és a mubáraki rendszer hiányosságaira utalva a „nemfejlesztő” jelző tűnik indokoltnak.

A mubáraki rendszer bukásához vezető folyamatokat az új, formálódó fejlesztőállam-megközelítéssel (lásd: *Booth*, 2015; *Pempel*, 1999; *Ricz*, 2016b; *Wylde*, 2012) összhangban három pont mentén összegezzük: 1. a társadalmi szerződés és a politikai egyezségek, 2. a politikaalkotás intézményesülése, 3. a gazdaságpolitika fejlesztésorientált súlypontjainak elemzése.

Társadalmi szerződés

Egyiptomra gyakorlatilag a 2011-es forradalomig jellemző volt a klasszikus fejlesztőállam-paradigmából ismert társadalmi szerződés, amelynek értelmében az állampolgárok elfogadták a vezető (autoriter) hatalmát, cserében a vezető bizonyos (minimális) jólétet és biztonságot nyújtott. Ez az implicit társadalmi szerződés *N. Rózsa* [2015, 65. o.] szavaival élve *sui generis* (gyakorlatilag a vezető döntésétől függetlenül is) autoriter jelleggel bírt.

Mubárák rendszere sok szempontból a nasszeri hagyományokra emlékeztetett, hiszen a politikai szabadságjogok korlátozása fejében a (*neo*-)paternalista állam biztosította az alapvető gazdasági szükségleteket a társadalom széles rétegei (elsősor-

¹⁶ A nemfejlesztő állam („non-developmental regime”) elnevezést *Adly* [2013, 206. o.] alkalmazza a *Mubárák*-rendszerre, utalva annak hiányosságaira a gazdasági és társadalmi fejlődés tekintetében.

¹⁷ Bár az 1981–2011-es időszak az alkalmazott gazdaságpolitikák és az elért eredmények tükrében korántsem egységes, azt legalább három fő időszakra bonthatjuk: 1. az 1980-as évek gazdasági lejtmenete (1981–1990); 2. a piacgazdaság gyors térnyerése (1991–2004); 3. a legújabb gazdasági reformcsomag utáni időszak (2004–2010) (bővebben lásd a gazdaságpolitikákat elemző alfejezetet vagy *Ricz*, 2016a).

ban a munkásosztály és az állami alkalmazottak) számára. Ehhez az állam kiterjedt eszközrendszerre támaszkodott, beleértve a jóléti kiadások magas szinten tartását, elsősorban az élelmiszer- és energiaárak, a közlekedési díjak támogatását; valamint a rendkívül magas szintű állami foglalkoztatást.¹⁸

A 2011-es forradalmat azonban egy precedens nélküli tiltakozási hullám előzte meg Egyiptomban, legfőképp a társadalom azon rétegeinek részvételével, amelyek korábban a rendszer csendes támogatói bázisát alkották – ez jól jelezte, hogy a társadalmi szerződés felbomlása hosszabb távú folyamat eredménye volt.¹⁹

Az 1980-es évek végén a fiskális és pénzügyi válság következtében egyszer már megingott az egyiptomi állam és társadalom között fennálló implicit társadalmi szerződés (és végül Egyiptom az IMF-hitelekért cserébe neoliberális reformokba kezdett). Ezt követően gyakorlatilag az 1990-es évek eleje óta *Mubárák* rezsimje – *Adly* [2013, 206. o.] szavaival élve – megmaradt a politikai túlélés szintjén, amennyiben biztosította az alapvető megélhetést az állami alkalmazottak és a városi szegények számára, de a politikai ellenzék minden formáját brutálisan elnyomta. Végül éppen ennek az alacsony költségű politikai túlélési stratégiának köszönheti a rendszer a végzetét, hiszen nem kényszerült rá komolyabb intézményi és strukturális reformokra.

A forradalom előtti öt évben jellemző 6 százalékos feletti gazdasági növekedés ellenére Mubárák liberalizációs törekvései és gazdaságpolitikája jelentős ellenérzéseket és feszültséget keltett a társadalom nagy részében. A gazdasági növekedés eredményeiből a társadalom alsóbb rétegei ugyanis nem részesültek. Mindeközben az infláció és a valuta leértékelődése egyre nehezebb helyzetbe juttatta a bérből élő tömegeket, akik számára a főként importból származó élelmiszerek egyre drágábbá váltak, és akiknek a megélhetése is veszélybe került. Néhány nagy állami vállalat privatizációja következtében egyre kevesebb új munkahely jött létre, miközben a munkanélküliség megugrott, főként a fiatalok körében (40 százalék közelébe emelkedett).

A tiltakozások már jóval a forradalom előtt mindennaposak voltak Egyiptomban, és a 2000-es évek elejétől egyre több jel utalt arra, hogy nő a társadalmi feszültség és az elégedetlenség. Eleinte inkább helyi tüntetések, megmozdulások voltak, majd a 2005-ös választási évben a szerveződések országos méreteket öltöttek (*N. Rózsa*,

¹⁸ 2010-ben több mint 5,5 millió ember dolgozott az állami szférában (*Csicsmann*, 2010, 19. o.).

¹⁹ A társadalmi szerződés felbomlása első jelének gazdasági szempontból az 1977-es kenyérláza-dást, míg politikai szempontból a népakarat ellenében megkötött 1979-es egyiptomi–izraeli békeszerződés megkötését tekinthetjük.

2015, 121. o.); 2006 után pedig rendszeressé váltak a sztrájkok. Közülük a legismeretesebb talán a 2008. áprilisi általános sztrájk volt. A munkabeszüntetések már a nagy állami vállalatokat is érintették (*El Dahshan*, 2016, 202. o.). Végül a 2011. január 25-ére meghirdetett „harag napja” elnevezésű tüntetés és az azt követő, 18 napon át tartó demonstrációk (forradalom) Mubárák bukásához vezettek.

Összességében annak a komplex társadalmi-gazdasági folyamatnak, amely végül a forradalomba torkollott, az egyik legellentmondásosabb eleme a (neo-)paternalista állam ígérete volt. Az egész autokrata rendszer erre épült, ám végül megbukott, mert nem tudta megadni a tömegek számára a minimális jólétet, a szegénység a gyors gazdasági növekedés ellenére is nőtt. Amikor tehát *Mubárák* 2011. január végén *emberi méltóságot*, azaz emberhez méltó létfeltételek és *társadalmi igazságosság* megteremtését ígerte a tüntetőknek (új kormány alakításával és reformokkal), gyakorlatilag beismerte, hogy megszegte az érvényben lévő társadalmi szerződést. Ezzel megszűnt rendszerének (belső) legitimitációja.²⁰

Részvételi mechanizmusok és a politikaalkotás folyamata

Az egyiptomi politikai rendszerre *kettős felépítmény* jellemző: az archaikus, patrimoniális berendezkedés és a modern hatalomgyakorló struktúrák együttes jelenléte (*N. Rózsa*, 2015, 64. o.). Az autoriter politikai rendszert (a katonai diktatúrát) egy látszólag *demokratikus* intézményrendszer²¹ egészíti ki, amelynek egyetlen funkciója, hogy a rendszert legitimálja a nyugati hatalmak előtt. Jelzésértékű, hogy *Mubárák* harmincéves regnálása alatt mindvégig *szükségállapot* volt érvényben Egyiptomban (ezt végül 2012-ben oldották fel, majd *a Szízi-rezsim* újra meghosszabbította a Muszlim Testvériségre hivatkozva).

A (neo-)patrimonális rendszerek tipikus jellemzője, hogy az állampolgároknak nincs, vagy csak kevés beleszólásuk van az állami (járadék-)bevételek elosztásába, egyáltalán a politikai folyamatokba, gazdaságpolitikai döntéshozatalba. Ez a felállítás addig volt működőképes, amíg megélhetést nyújtott a támogatói (legfőképp az állami szektorban foglalkoztatottak, közalkalmazottak és köztisztviselők, valamint

²⁰ Érdemes azonban megjegyezni, hogy a rendszer külső megítélése (legitimitációja) ettől eltérhet, hiszen például az USA és személy szerint *Barack Obama* az utolsó pillanatig támogatta *Mubárákot* és rendszerét.

²¹ Az anonim lektor szerint a *demokratikus* jelzőnek még az említését is mellőzni kellene Egyiptom esetében, mert félreértésre adhat okot: Egyiptomban nem volt cél a demokratizáció, és valójában az azzal kapcsolatos kérdések inkább csak a nyugati világot foglalkoztatják (leszámítva egy szűk liberális egyiptomi értelmiséget).

a városi szegények, a magánszektorban dolgozó munkások egy része) számára, miközben a rezsim fennállására veszélyt jelentő valamennyi tényezővel kegyetlenül (akár erőszak árán is) leszámoltak. A politikai elnyomás folyamatosan jelen volt.

A 2000-es évek folyamán azonban a korábbi viszonylagos egyensúly és stabilitás felborult: a rendszer csendes támogatói bázisát alkotó rétegek újraelosztási igényei felerősödtek, miközben az állami bevételek csökkentek (egyrészt a külső járadékok csökkenése okán, másrészt az állami kitermelő kapacitások romlása, elavulása miatt). Ezt jól jelezték az ezredforduló óta folyamatosná váló tüntetések, sztrájkok, megmozdulások (lásd a társadalmi szerződésről szóló alfejezetet, vagy bővebben *Adly* [2013, 210–213. o.] leírását). Ugyanakkor a *munkások tiltakozásai*, illetve azok intenzifikálódása egybeesett a *politikai ellenzéki mozgalmak* erősödésével is. Bár ezek inkább laza csoportosulások voltak, nem szervezett ellenzéki erők, jelentőségük a 2011-es forradalomban mégsem elhanyagolható. Megemlíthetjük például a 2004-ben megalakult (és egyesek szerint a poszt-1952 éra első szervezett ellenzéki mozgalmának tekinthető) Kifája (Elég!) nevű szerveződést (*N. Rózsa*, 2015, 121. o.). Ugyancsak az ellenzéki erők erősödését jelzi, hogy a 2005-ös választásokon a Muszlim Testvériség a szavazatok 20 százalékával 88 helyet szerzett a parlamentben. A 2010-ben alakult Nemzeti Tömörülés a Változásért (National Association for Change), amelynek *Mohamed el-Baradei* állt az élére, a Kifájához hasonlóan inkább laza csoportosulásnak tekinthető, mintsem szervezett ellenzéknek; tagjai a 2010-es parlamenti választást bojkottálták, ami fontos előszele volt a 2011-es eseményeknek (*Gazdik*, 2011).

Bár a két folyamat, a munkások tiltakozásai és a szervezett politikai ellenzék megjelenése egymástól lényegében függetlenül zajlott, időbeli egybeesésük fontos tényező volt az események végkifejlete, az egyiptomi forradalom szempontjából.

Az állami és a magánszektor kapcsolatát szintén kettősség jellemzi: egyrészt a politikai és a gazdasági (nagyvállalkozói) elit szorosan összefonódott, másrészt az állami szektor nem tudott (és talán nem is akart) szoros intézményi kapcsolatokat kiépíteni a(z „átlagos”) magánszektorral. Miközben az 1990-es években jelentős teret nyert a magánszektor – amely 1983-ban a GDP 43 százalékát, a befektetések 30 százalékát adta, azonban részesedése 2001-re 72, illetve 66 százalékra nőtt (*Adly*, 2013, 91. o.) –, az állam nem tette lehetővé a reprezentációs, érdekérvényesítő szervezetek, csatornák létrehozását, nem hatalmazta fel a magánszektor szereplőit arra, hogy önállóan, alulról szerveződjenek. Sem az információáramlás, sem az érdekérvényesítés mechanizmusai nem működtek, és nem is volt az állam érdeke (sem képviselői, sem szabályozási szempontból), hogy működjenek (bővebben lásd: *Rutherford*

[2013, 199–230. o.]). A létező fórumok és szervezetek mind állami fennhatóság és dominancia alatt működtek, és gyakorlatilag megragadtak a nasszeri központosított tervgazdasági hagyaték csapdájában. Jó példa erre a szakszervezetek központosított struktúrája, amely a mubaráki rendszer kiszolgálását és a munkásosztály elnyomását intézményesítette csupán, még a közsférában dolgozók sem tudták érdekeiket érvényesíteni (például a privatizáció során) (Nagarajan, 2013). A korábbi létező szervezetek (például az Egyiptomi Kereskedelmi Kamara vagy az Egyiptomi Ipari Szövetség) és az 1990-es években létrehozott intézmények (például az Exportörök Tanácsai vagy Exportörök Szövetsége) a nagytermelők érdekeit és az informális, személyes kapcsolatokat intézményesítették, így a kliensrendszer és a haverkapitalizmus bebetonozását szolgálták.

A fejlesztésorientált gazdaságpolitikák torzításai

A Mubarák-érát alapvetően a *szabadpiaci elvek szelektív alkalmazása* jellemezte (El-Naggar, 2009, 36. o.), anélkül, hogy az egyiptomi társadalom többsége anyagi jólétének javítása vagy politikai szabadságjogainak, döntési lehetőségeinek kiterjesztése napirendre került volna. Ez a stratégia nem volt fenntartható, még úgy sem, hogy 30 évig működőképes volt, hiszen ehhez speciális külső és belső feltételek is hozzájárultak, amelyek a 2000-es évek közepétől alapvetően megváltoztak.

A klasszikus fejlesztő államok elsősorban *exportorientált beavatkozásokkal* és a feldolgozóipar gazdasági fejlődésben játszott központi szerepével érték el sikereiket. Egyiptomban a kezdeti importhelyettesítő iparosítás után gyakorlatilag 1974-től napirenden volt az exportösztönző gazdaságpolitikák bevezetése, de ezek összességében kudarcot vallottak. Jól mutatja ezt az a tény, hogy a GDP-arányos egyiptomi export az 1980-as 30 százalékhöz viszonyítva az ezredfordulóra 15 százalékra csökkent.²² Bár az összes export arányában a feldolgozott termékek kivitele stabilan 37,5 százalék körül volt, a GDP-hez viszonyítva ez is csökkent. *Adly* [2013, 72. o.] nyomán ezt az egyiptomi gazdasági fejlődés rejtélyének is nevezhetjük, hiszen ugyanebben az időszakban a feldolgozóipari termelés nőtt: az 1980-as 12 százalékos GDP-arányról 1999-re közel 20 százalékra (a feldolgozóipari termékek exportja mégis csökkent). Ennek alapján Egyiptomot a befelé forduló iparosítás és a kereskedelmi liberalizáció furcsa párosítása jellemezte (és nem a feltörekvő országok esetében a kereskedelmi liberalizáció után gyakran megfigyelhető dezindusztrializáció).

²² Miközben az import is 23 százalékos mélypontra esett vissza. Nem meglepő módon *Henry és Springborg* [2001,142. o.] már az ezredfordulón Egyiptom deglobalizációjáról írtak.

Nem általában az iparosodás trendjével vagy az iparosítás stratégiájával volt gond Egyiptomban, hanem annak orientációjával. Bár Egyiptom szavakban exportösztönző és exportdiverzifikációs politikát folytatott, a megvalósulást számos (intézményi) tényező akadályozta.

Az 1990 és 2004 közé eső időszakban a kereskedelem- és iparfejlesztés tekintetében releváns intézmények reformja elmaradt, a nasszeri időkben felállított intézmények gyakorlatilag változatlanul működtek tovább, és Egyiptom bennragadt az államvezérelt iparosítás csapdájában. Jellemző továbbá erre az időszakra, hogy az állami kapacitások korlátozottak voltak ahhoz, hogy a feldolgozóipart a nemzetközi piacok felé orientálják, az exportot diverzifikálják. Nemcsak az intézmények változatlansága, hanem a kereskedelem- és iparpolitikák koordinátlansága, a kompetenciák sok intézmény közötti megoszlása is nehezítette az export ösztönzésére és diverzifikációjára vonatkozó szándékok megvalósítását. Továbbá, az állami és a magánszektor közötti intézményesített kapcsolatok hiánya is akadályozta a megfelelő információáramlást.

Mubárak visszahozta például 1982-ben az öt éves tervek intézményét,²³ ami sokkal inkább a szocialista hagyományokhoz nyúlt vissza, és nem valósult meg – kelet-ázsiai mintára – az egységes nemzeti fejlesztési vízió konzultatív és részvételi alapú kialakítása, sem a kelet-ázsiai típusú különböző érdekcsoportok közötti intézményi koordináció (*Sakamoto*, 2013). Az egyiptomi tervezési folyamat legfőbb jellemzője a főbb szereplők közötti dialógus hiánya volt és maradt a mai napig.²⁴

A 2004 és 2010 közé eső időszakban mind politikai, mind intézményi szinten megfigyelhető volt néhány változás, de az exportstruktúra átalakítására nem született átfogó és hatékony stratégia. Így továbbra is fennmaradt az energiaexporttól való függőség, és stagnált a feldolgozott ipari termékek aránya az összexportban. A kereskedelem- és exportösztönzés érdekében létrehozott új intézmények pedig jellemzően a korábbi informális, járadékvadász kapcsolatokat formalizálták.

Ahmed Naszíf kormányával 2004-ben új gazdasági csapat került hatalomra, amely a korábbiaknál sokkal egységesebb és elkötelezettebb álláspontot képviselt a gazdasági liberalizáció megvalósítása terén (*Rutherford*, 2013, 223. o.). Ekkorra datálható *Hoszni Mubárak* fiának, *Gamal Mubáraknak* és az őt körülvevő „fiatal”

²³ *Szadat* liberalizációs törekvései gyakorlatilag véget vetettek a hagyományos, szocialista öt éves tervek időszakának. Bár ez sem volt végérvényes szakítás, az 1977–1982-es öt éves fejlesztési terv gyakorlatilag a felülvizsgált beruházási törvényre épült (*Sakamoto*, 2013, 4. o.).

²⁴ Formálisan a legfőbb tervezési hivatal a Tervezési Minisztérium volt (és maradt) a nasszeri idők óta, de *Owen* és *Tripp* [2001, 5. o.] érvelése szerint a gyakorlatban sok esetben a CAPMAS, a központi statisztikai hivatal töltötte be azt a szerepet, amit egy tervezési hivataltól lehetne elvárni.

technokrata csoportnak a felemelkedése is. Ezek az új generációhoz tartozó, nyugati iskolákban tanult technokraták jó kapcsolatokat ápoltak a hagyományos üzleti élittel, amit ki is használtak. Bár az állami és magánszektor közötti kapcsolatok jelentősen javultak, az erősödő kommunikáció és együttműködés nem intézményesített csatornákon történt (hanem magán mobiltelefonokon), így a korrupció további kiterjedéséhez vezetett. Megfigyelhető a váltás a gazdasági hatalmi pozíciókba történő kinevezések terén is: a korábbi bürokratákat a legtöbb fontos pozícióban a rendszer barátainak számító üzletemberek váltották fel. Az ennek következtében kialakuló új gazdasági rend sokkal inkább volt (nagy)üzletbarát,²⁵ mintsem tankönyvi értelemben vett piacbarát.

Bár az ezredforduló után számos téren csökkentek a korábbi politikák exportelenes torzításai (például a túlértékelt egyiptomi font árfolyamát korrigálták, a kereskedelem további liberalizációja pedig kiigazította a korábban torzított relatív árakat), és új támogatási formákat, sémákat vezettek be (igaz, ezekre korlátozott források álltak rendelkezésre), összességében nem következett be áttörő változás: az egyiptomi exportstruktúrát nem sikerült átalakítani, a feldolgozóipari export aránya gyakorlatilag szinten maradt. Hiába nőtt ugrásszerűen az export 2004 és 2008 között, ez gyakorlatilag a magas nyersanyagáraknak köszönhető, és az energiaexport dominanciája fennmaradt.

További jellegzetes visszássága az egyiptomi iparosítási folyamatnak, hogy fenntartották az energiaárak támogatását; az ipari struktúra aránytalanul eltolódott az energiaintenzív iparágak felé, mint például cement-, alumínium-, vas- vagy acélgyártás. Mindez torzította az FDI-beáramlás szerkezetét is, hiszen ösztönzőként hatott az e szektorokba történő beruházásokra, valamint az export szerkezetét is ebbe az irányba tolta el.

Az 1990 óta fennálló energiatámogatási rendszer addig fenntartható volt, amíg a helyi termelés meghaladta a helyi fogyasztást (hiszen csak a helyi termelés költség- és fogyasztásiár-különbözetét kellett fedezni). A 2000-es évek közepétől azonban két alapvető változás következett be: egyrészt a helyi termelés visszaesett, miközben a helyi fogyasztás nőtt; másrészt a nemzetközi olajárak ugrásszerűen emelkedtek. A támogatásoknak inentől kezdve a külföldön vásárolt drága olaj és az olcsó hazai árak közötti rést kellett fedezniük. Az állami költségvetési kiadások szerkezetében

²⁵ *Adly* [2013, 96. o.] számos példát hoz annak alátámasztására, hogy a jogállamiság, átláthatóság és elszámoltathatóság (és intézményesített párbeszéd) hiányában a politikai kapcsolatok hogyan szóttek át Egyiptom gazdasági életét az 1990-es évektől kezdődően, és ez a trend hogyan vált „krónikusan dominánssá” 2004 után.

jól látható ez a változás: 2005-ben az energiatámogatások aránya a kormányzati kiadások 15,6 százaléka volt, 2006-ban már 18 százalék, 2007-ben pedig 21,3 százalék, majd visszaesett 18 százalék körüli szintre (*Adly*, 2013, 110. o.). Az összes állami támogatást tekintve az energiaár-támogatás mintegy 70 százalékot tesz ki (ezt követi 19 százalékos aránnyal az élelmiszerek ártámogatása). Érdeemes megjegyezni, hogy a kormányzati ártámogatások legnagyobb nyertesei az energiaintenzív iparágak voltak (a háztartásokra csak az energiaár-támogatások mintegy 13 százaléka jutott), és ezen belül is nagyon magas a koncentráció: 40 üzemre jutott az iparági (támogatott) energiafogyasztás 65 százaléka.

Számos további gazdaságpolitikai változást említhetnénk annak illusztrálására, hogy *Mubárák* rendszere sokkal inkább fenntartotta és erősítette a kiváltságos üzleti szféra pozícióit, miközben az alsóbb társadalmi osztályok és a középosztály terheit jelentősen növelte. *El-Naggar* [2009, 36–41. o.] nyomán ezek közül kiemeljük az *adórendszert*, a *versenyszabályozást*, az importőrök és nem a fogyasztók érdekeit szem előtt tartó *vámcsökkentést*, valamint a *munkaerőpiaci változásokat*. Utóbbiakat érdemes részletesebben is áttekinteni, mert meggyőződésünk, hogy a tartósan magas munkanélküliség egyrészt rendszerszintű jellemzője az egyiptomi fejlődési útnak, másrészt közvetlenül is szerepet játszott az egyiptomi forradalomhoz vezető társadalmi folyamatokban.

Az 1950-es és 1960-as években kialakított rendszer, amely az egyetemi végzettséget szerzők számára automatikus állami foglalkoztatást jelentett, addig volt „működőképes”, amíg az állami projektek és a bürokrácia tömegesen fel tudta szívni a munkaerőpiacra belépőket. Az 1980-as évek közepéig a belső munkaerőpiaci nyomást jól ellensúlyozta a környező országokba irányuló emigráció. Főként az Öböl menti országokba, Irakba és Kuvaitba vándoroltak ki tömegesen az egyiptomiak munkavégzés céljából. Ez mintegy felmentette a mindenkori egyiptomi kormányokat egy alternatív munkahelyteremtő stratégia kidolgozása alól. Ám amint az arab országokban (az olajárak esése és katonai konfliktusok kiéleződése következtében) csökkentek a munkalehetőségek, az 1980-as évek folyamán megjelent a szocializmusból jól ismert, rejtett (kapun belüli) munkanélküliség. Ez jelentős méreteket öltött, egyúttal hozzájárult az egyiptomi gazdaság alacsony termelékenységéhez. Azaz a munkanélküliség „kezelésének” speciális egyiptomi módja – a felsőoktatás elérhetőségének tömeges kiterjesztése, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők „automatikus” (és garantált) alkalmazása a felduzzasztott állami szektorban – hosszabb távon inkább csak fokozta a helyzet súlyosságát.

A 2004-es új munkaerőpiaci szabályozás előírta ugyan a nemzeti minimálbért, de az nem volt összhangban a megélhetési költségekkel. A bérek növekedése nem tudott lépést tartani az inflációval és az alapvető élelmiszerek átlagot meghaladó drágulásával, a reálbérek folyamatosan (tovább) csökkentek. Jó illusztrációját adja ennek *El-Naggar* [2009, 43. o.]: 1970-ben egy egyetemet végzett közalkalmazott egyhavi béréből 68 kilogramm marhahúst tudott megvenni, 1977-ben már csak 35-öt, 2006-ban mindössze 6 kilogrammot. Ez jól jelzi az *egyiptomi középosztály* helyzetének folyamatos romlását, elszegényedését. Érdemes megemlíteni azt az állami szektorra jellemző polarizációs folyamatot, ami a kizárólag bérből élők és a más (főleg politikai kapcsolatok útján szerezhető) jövedelemforrásokkal is rendelkezők között zajlott le. A bérek részesedése a GDP-ből az 1980-as évek végi 48 százalékról 1995-re 29 százalékra, majd 2007-re 20 százalék alá esett. Mindeközben becslések szerint a közel 6 millió állami alkalmazott és családjaik 95 százaléka még a nemzetközi sztenderdek szerint is szegénynek tekinthető (*El-Naggar*, 2009, 49. o.). Számos tanulmány (lásd például: *Verme et al.*, 2014) hívja fel a figyelmet arra, hogy a szegénység, a társadalmi leszakadás és az egyenlőtlenségek növekedését a hivatalos egyiptomi statisztikák nem tükrözik megfelelően, azokat rutinszerűen manipulálják.

További fontos, gazdaságpolitikákon és szektorokon átívelő jellemzője az egyiptomi kapitalizmusnak a *korruptió* mértéke, kiterjedtsége. A leggyakrabban emlegetett példák jellemzően az egyiptomi privatizációhoz köthetőek, de számos további területen megfigyelhető az állam és az üzleti szféra „szentségtörő házassága” (*El-Naggar*, 2009, 46. o.). A Transparency International 2009-ben 180 ország közül a 111. helyre sorolta Egyiptomot, ami a korábbi évekhez képest jelentős visszaesés (2006-ban a 70. helyen állt, míg a 2000-es évek elején a 60. hely körül mozgott a helyezése).²⁶ A 2004-ben indult Elég! (Kifája) mozgalom harcot hirdetett a korrupció ellen (2006-ban egy 274 oldalas tanulmányt is megjelentetett Korrupció Egyiptomban címmel). A forradalom idején és az azt követő években a helyezés gyakorlatilag nem változott, és csak *Szíszi* hatalomra kerülése után, 2014-ben javult valamelyest (94. hely). Bár 2015-ben Egyiptom a 88. helyre ugrott előre, a legújabb felmérések szerint az elmúlt egy évben a megkérdezettek 50 százaléka fizetett valamilyen kenőpénzt a közszolgáltatások használatáért (ennél a közel-keleti térségben csak Jemenben volt rosszabb a helyzet) (TI, 2016).

A leírtak tükrében jól látható, hogy Egyiptom a *rossz gazdaságpolitikai menedzsment* iskolapéldájává vált, és a korrupció kiterjedtsége olyan szintű, hogy gya-

²⁶ Lásd: <http://www.tradingeconomics.com/egypt/corruption-rank> Letöltve: 2016.06.28.

korlatilag rendszerszinten befolyásolja, meghatározza az állam és az üzleti szféra, az állampolgárok és a bürokrácia, a magánszektorban pedig a munkaadók és munkavállalók viszonyát. Az üzleti korrupcióellenes honlap²⁷ szerint Egyiptomban a korrupció a mindennapi élet „szerves” része, ami jelentősen rontja a vállalkezési környezetet. A nem megfelelő törvényi keretek és a korrupció széles körben elterjedt kultúrája következtében az átlagos vállalkozások működése erőteljesen függ a kapcsolati hálótól és a („wasta” néven ismert) közvetítőktől, míg a „jól beágyazódott” vállalkozások kivételezett helyzetben vannak. Ezáltal Egyiptom a *haverkapitalizmus* tipikus esetének tekinthető, ahol nem a jogállamiság elvei, hanem a rendszer-szintű korrupció a mérvadó.

A poszt-Mubarak-éra: Murszi és Szísi kormányzása

A *Mubarak*-rendszer hiányosságaira és ezzel az egyiptomi fejlődési út kudarcára a 2011-es események kétségbevonhatatlanul rávilágítottak. A 2011. január 25-én kezdődött tüntetések elérték céljukat (*Mubarak* leváltását), végül 2011. február 11-én a Fegyveres Erők Legfelsőbb Tanácsa (SCAF)²⁸ átvette a hatalmat, feloszlatta a törvényhozást, és alkotmánymódosítást, valamint új választásokat készített elő. Ezt követően a parlamenti választásokat a Muszlim Testvérek, míg az elnökválasztást *Mohamed Murszi* nyerte meg, akit Egyiptom első demokratikusan megválasztott elnökeként 2012. június 30-án iktattak be.

Hatalomra kerülve *Murszi* és az Muszlim Testvérek azonban az iszlamista vonalat erősítette, korlátozta a gyülekezési és szólásszabadságot, ami a gazdasági és társadalmi problémák miatt növekvő elégedetlenséghez vezetett, valamint fokozta az egyiptomi társadalom polarizációját. Először 2012 decemberében vonultak milliók az utcára, a tervezett alkotmánymódosítás és *Murszi* rendszere ellen tüntetve, majd 2013 júniusában újabb demonstrációk következtek.²⁹ Végül *Szísi* a fegyveres erők (SCAF) támogatásával megdöntötte *Murszi* és a Muszlim Testvérek hatalmát, és egy rövid átmeneti kormányzás után, 2014 júniusában Egyiptom azóta is regnáló elnöke lett. Utóbbi események megítélése a mai napig vitatott, a nyugati megfigyelők jellemzően katonai puccsról beszélnek (hiszen a hadsereg egy demokratikusan

²⁷ Lásd: <http://www.business-anti-corruption.com/country-profiles/middle-east-north-africa/egypt/snapshot.aspx> Letöltve: 2016.06.28.

²⁸ Supreme Council of the Armed Forces.

²⁹ A Lázadj! (Tamarrod) néven szerveződő ellenzéki mozgalom 22 millió aláírást gyűjtött össze az elnök lemondására és előrehozott választások kiírására (*N. Rózsa*, 2015, 125. o.).

megválasztott elnököt távolított el a hatalomból), míg az egyiptomiak jelentős része (a Muszlim Testvérek körein kívül)³⁰ második egyiptomi forradalomként és a „nép-akarát demokratikus megnyilvánulásaként” (*N. Rózsa*, 2015, 125. o.) élte meg az eseményeket. A valóság azonban valahol a kettő között áll, amennyiben egy rendkívül megosztott társadalomban az inga egyszer az egyik (*Murszi* és a Muszlim Testvérek), majd a másik (*Szíszi* és a hadsereg) irányba lengett ki. Kétségtelen azonban, hogy *Szíszi* hatalomátvételét követően véres leszámolás kezdődött, és napjaink politikai, társadalmi és gazdasági folyamatai is a 2011 előtti állapotokat idézik (nem ritkán felülmúlva azokat).

„*Destruktív tétlenség*”

Mubárák leváltása után, 2011-ben a SCAF vette át a hatalmat, és bár a közvetlenül a forradalom utáni kedvező helyzetet kihasználhatta volna a gazdasági reformok bevezetésére, ezt nem tette meg. Gazdaságpolitikai téren leginkább a forradalom előtti időket jellemző status quo maradt fenn, és csak néhány átmeneti intézkedést vezettek be, amelyek főleg tűzoltó jelleggel igyekeztek a társadalmi elégedetlenséget enyhíteni (azaz eleget tenni a forradalom során követelt nagyobb társadalmi méltányosság iránti elvárásoknak).

A SCAF populista gazdaságpolitikai intézkedéseit a gyakorlatban *politikai manőverezésnek* tekinthetjük, amelynek célja sokkal inkább a politikai támogatás megszerzése volt, semmint a gazdasági (és társadalmi problémák) mélyreható megoldása. Mindez azonban tudatos döntés volt a SCAF részéről, hiszen korlátozott politikai tőkével rendelkezett, és számára az elsődleges cél a politikai túlélés volt, még akkor is, ha ezzel hosszú távon fokozta a gazdasági problémákat.³¹

A *Murszi*-kormányzás egyértelműen teret engedett az Muszlim Testvéreket támogató üzletembereknek, az ő magánérdekeiknek, így nagyon rövid idő alatt új len-

³⁰ Érdemes megjegyezni, hogy jobb alternatíva hiányában bizonyos szalafita iszlám mozgalmak és a szekuláris-liberális fiatalok is *Szíszi*t támogatták *Murszival* szemben (bővebben lásd: *N. Rózsa*, 2015, 125–126. o.). Ez azonban nem véletlen, alkalmi szövetség volt, hanem megfontolt politikai döntés, amelynek háttérében az a szándék állt, hogy elmozdítsák az MT-t, és ezzel kvázi monopolizálják az iszlamista tábor.

³¹ A sürgető gazdasági reformok nem kerültek fel a politikai agendára, és ezt jól jelzi az IMF által felajánlott 3 milliárd dolláros hitelkeret elutasítása. A nemzetközi pénzügyi intézmények szokásaival ellentétben ez ugyanis gyakorlatilag biankó csekk volt, feltételek és előírások nélkül az egyiptomi kormányra hagyta volna a reformprogram összeállítását. Végül a kormány a tárgyalások elején megütött kedvező hangnem ellenére, éppen a társadalmi ellenállásra hivatkozva, nem írta alá a szerződést (*El Dahshan*, 2016, 204. o.).

dületet kapott a haverkapitalizmus térnyerése, ami az egyik fő oka volt a társadalmi felkeléseknek, amelyek korábban elsöpörték *Mubárák* rendszerét. A társadalmi ellenállás a *Murszi*-kormányzattal szemben kódolva volt.

Murszi hivatali ideje alatt az egyiptomi font 15 százalékot veszített értékéből az amerikai dollárhoz viszonyítva, és az importárak emelkedése egyértelműen a legszegényebb társadalmi rétegeket sújtotta. A rendszeres üzemanyag- és áramhiány „örökölt” probléma volt ugyan, de a növekvő energiaválság kezelése (a kialakult feketepiac elnyomására, ellehetlenítésére tett kísérletek sora) fokozta a társadalmi ellenállást az új rendszerrel szemben. Végül nyáron a(z átmeneti intézkedésekkel megemelt) kínálat végképp nem tudott lépést tartani a kereslettel, az áramkimaradások időtartama az ország egyes részein elérte akár a 12 órát is.

További törésvonalat jelentett *Murszi* hadsereghez való viszonya: bár mindent megtett, hogy biztosítsa a jó viszonyt a katonasággal³² (a 2012 decemberében benyújtott alkotmánytervezet immunitást biztosított volna a hadsereg kötelékében állók számára a civil korrupcióellenes hatóságokkal szemben), ez irányú törekvései kevésbé voltak sikeresek.

Az energiaválság, a kormányzati és üzleti szféra látványos összekapcsolódásának további térnyerése, valamint a gyenge gazdaságpolitika együttesen vezetett a társadalmi elégedetlenség növekedéséhez. Ugyanakkor a *Murszi*-kormány nemcsak az állami intézményekkel (hadsereg és igazságszolgáltatás) keveredett állandó vitákba, hanem más iszlamista szervezetekkel és irányzatokkal is, így egyre jobban elszigetelődött (*N. Rózsa*, 2015, 125. o.). A *Murszi*-ellenes tömeges demonstrációk 2013 júniusában végül a hadsereg beavatkozásához vezettek, és *Murszi* hatalomból való elmozdítását eredményezték.

Összességében a forradalom utáni időszakot *El Dahshan* [2016, 203. o.] nyomán gazdaságpolitikai téren a „*destruktív tétlenséggel*” jellemezhetjük.

„*Sisinomics*”: a (rég)i fejlesztésorientált megközelítés visszatérése

A 2013. júniusi eseményeket követően *Adli Manszúr* rövid átmeneti kormányzása után, 2014 tavaszán újabb elnökválasztás következett,³³ amelyet fölényes többséggel *Szíszi* nyert meg. Közvetlenül a hatalomra kerülése után azonban nem került előtérbe a gazdaságpolitikai reformok szükségessége. A kezdeti időszakot a Muszlim

³² Jelzésértékű, hogy védelmi minisztere éppen az a vallási családból származó és *Murszi* teljes bizalmát élvező *Szíszi* volt, aki később a katonaság segítségével megdöntötte a hatalmát.

³³ Három éven belül immár a hetedik népszavazásra vagy választásra került sor Egyiptomban.

Testvérekkel való viták, szembehelyezkedés (határozott és brutális, a nyugati hatalmak és emberi jogvédő szervezetek által sokszor kritizált fellépés), valamint az arab országoktól (Szaúd-Arábiától, Kuvaittól és az Egyesült Arab Emírátsoktól összesen mintegy 12 milliárd dollár értékben) kapott segélyek domináltak (*El Dahshan*, 2016, 207. o.). A gazdasági támogatás és a segélyek jól jelezték a *Szíszi*-kormány regionális elfogadottságát,³⁴ ami politikailag és gazdaságilag is jelentősen hozzájárult az új kormányzat mozgásterének bővüléséhez. Ez nemcsak az IMF-tárgyalások felfüggesztését tette lehetővé, hanem a gazdasági reformok átmeneti elodázását is.

Bár a 2014. májusi választásokat megelőző kampánya során *Szíszi* gazdasági üzenetei legfőképp a megszorításokra és a társadalmi áldozatvállalásra szorítottak, ez nem riasztotta el a választókat. Sőt a második forradalom utáni eufórikus hangulatban a társadalom támogatását jól jelzi az új Szezei-csatorna kötvényeinek jelentős túljegyzése, valamint *Szíszi* explicit törekvése, hogy mobilizálja a hazai nagytőkés réteget a fejlesztési célok megvalósítására. Utóbbira jó példa az Éljen Egyiptom – Tahijja Maszr! – program (amelyből „nem lehetett” kimaradni), de a 2015-ös Sarm es-Sejk-i konferencia is. *Szíszi* társadalmi támogatottsága nemcsak a forradalom óta volt precedens nélküli, de az azt megelőző időszakhoz viszonyítva is. Ez kormányzása kezdetén viszonylag szabadkezet adott neki gazdasági kérdésekben (és más téren is).

Szíszi gazdasági programja sok szempontból a nasszeri időket idézi. Egyrészt a középpontban a társadalmi jólét emelése jegyében (legalábbis a retorika szintjén) a szegénység kezelése, a lakhatás és a versenyképes oktatás (*N. Rózsa*, 2015:126) állt, másrészt állami megaprojektekkel akarja beindítani a gazdasági növekedést. Utóbbi egyrészt az új Szezei-csatorna építését, valamint az ehhez kapcsolódó fejlesztéseket³⁵ takarja, de a további nagyratörő tervek közt egy új főváros-projekt (45 milliárd dollár értékben) és egy kínai közreműködéssel tervezett kikötőfejlesztés (10 milliárd dollár értékben) is szerepel.

Az új Szezei-csatorna megaprojektje a „Sisinomics”-nak is nevezett új gazdaságpolitikai irány zászlóshajójává, védjegyévé vált, jól jelezte a szakítást a korábbi óvatos politikákkal és gazdasági reformokkal. Az új Szezei-csatorna építésének terve és megvalósítása (az új vízi útvonal kialakítása kevesebb mint egy évet vett

³⁴ Megjegyezzük azonban, hogy a nyugati hatalmak, elsősorban az USA kivártak, és katonai puccsnak minősítették a történéseket.

³⁵ Az új Szezei-csatorna megaprojektje egy az eredetivel párhuzamosan futó csatorna építését jelentette, amely mindkét irányba lehetővé teszi a gyors hajózást, és az áthaladás idejét 18-ról 11 órára rövidíti le. A tervek további fejlesztéseket, kikötői és logisztikai, valamint ipari és ingatlanfejlesztési területek kijelölését is tartalmazták (bővebben lásd: <http://www.suezcanal.gov.eg/sc.aspx?show=69>).

igénybe) jól mutatja *Szíszi* fejlesztéspolitikai ambícióit és radikális fejlesztésorientált elköteleződését is. Ugyanakkor a szükséges költségvetés gyors előteremtése – rendkívül kis értékű, adómentes és magas hozamot ígérő kötvények kibocsátása, amelyeket 82 százalékban magánszemélyek vásárolták fel – jelzésértékű volt abban a tekintetben, milyen mértékű társadalmi támogatás állt *Szíszi* és a gazdaságpolitikája mögött. A kezdeti eufóriát hamar kritikussabb vélemények megjelenése követte, hiszen a megaprojektek előkészítése, tervezése rendkívül hiányos (és elkapkodott) volt, és a várható hatások megbecsülését is túlzott optimizmus jellemezte.³⁶

Összességében mintegy fél évre volt szükség *Szíszi* elnökségének kezdetétől arra, hogy a gazdasági beavatkozások és tervek egységes irányú, gazdaságpolitikai csomaggá álljanak össze. Az új egyiptomi gazdasági programot 2015. januárban a Világgazdasági Fórumon mutatták be a külföldi szereplőknek, Egyiptom a világban címmel.³⁷ Ez strukturált tervet tartalmazott a költségvetési hiány csökkentésére, az energiaár-támogatások kivezetésére, az adórendszer megreformálására (elsősorban az adóbevételek növelése céljából), ugyanakkor a beruházási klíma javításával 7 százalékos növekedési ráta elérését és a munkanélküliség 10 százalék alá szorítását célozta 2020-ra.

A gazdasági program alátámasztását adta, hogy a *Szíszi*-kormány egyik legelső intézkedéseként 2014 júliusában mintegy a harmadával csökkentette az energiaárak támogatását (egy ötéves terv első lépéseként, amely az energiaár-támogatások teljes kivezetését tartalmazta). Ezáltal az energiatámogatás a kormányzati kiadások arányában 20 százalékról 13 százalékra csökkent, az elektromos áram ára is növekedett, valamint ez utóbbi szektor részleges privatizációjára is tervek készültek (*El Dahshan*, 2016, 210. o.).

Bár az említett beavatkozások jelentősen csökkentették a költségvetés hiányát, és (legalábbis időlegesen) helyreállították a befektetői bizalmat, a drasztikus áremelések jóléti hatásairól, konkrétan a legszegényebb társadalmi rétegekre gyakorolt hatásairól azonban nem készültek elemzések, becslések, és – látni fogjuk – a társadalmi igazságosság és befogadás terén továbbra is jelentős hiányosságok jellemzik az egyiptomi fejlesztéspolitikát.

³⁶ Az igazsághoz tartozik, hogy a kudarc hátterében álló okok szerteágazók. Az elmaradt forgalomnövekedés tekintetében például a rendkívül alacsony olajár szerepe megkérdőjelezhetetlen, hiszen ezáltal olyan olcsó lett a nemzetközi szállítás, hogy jobban megéri körbehajózni Afrikát, mint kifizetni a Szezei-csatorna díjait.

³⁷ Lásd: <https://www.weforum.org/events/world-economic-forum-annual-meeting-2015/sessions/egypt-world/>

A befektetői bizalom növelését és a beruházások fellendítését célzó törekvések a Sarm es-Sejkben tartott 2015. márciusi Egyiptomi Gazdasági Fejlesztési Konferenciában (EEDC)³⁸ csúcspontot értek el. Az Öböl menti országok 12,5 milliárd dollár értékű gazdasági támogatást jelentettek be, összesen 38,2 milliárd dollár értékben kötöttek beruházási szerződések, és további 92 milliárd dollár értékben születtek megállapodások jövőbeli projektekről. Olyan globális cégek is megjelentek, mint például a Siemens, amelynek itt megkötött 9 milliárd dolláros üzlete a cég történetében is egyedülállónak számít. Az Öböl menti országok ilyen nagy mértékű gazdasági szerepvállalása jól jelezte a Szízi-kormány támogatottságát, politikai elfogadottságát a régióban, de a további ügyletek a nemzetközi üzleti körök bizalmát is mutatták. A statisztikákból azonban bő egy évvel a konferencia után jól látszik, hogy a kezdeti lelkesedést és ígéreteket nem mindenütt követték tettek (*Esterman*, 2016).

Az EEDC keretében hozták nyilvánosságra az egyiptomi kormány legújabb ötéves makrogazdasági stratégiáját (2014–2019), a STRAT_EGY-t.³⁹ Az optimista középtávú terv két fő hangsúlya a makrogazdasági stabilitás elérése és a gazdasági növekedés beindítása, támogatása. Mindezek érdekében a beruházási klíma javítását célzó strukturális beavatkozásokat, a fiskális konszolidációs intézkedéseket, az adórendszer és a közkiadások (elsősorban az energiaár-támogatások, a bérek és a közszféra pénzügyi menedzsmentjéhez kapcsolódó kiadások) reformját tartalmazza. A számszerű célok között megjelenik a bruttó államadósságnak a GDP 95,5 százalékáról 80-85 százalék körüli szintre való csökkentése, valamint az infláció leszorítása 11,5 százalékról 6-8 százalék közelébe. Továbbá a gazdasági stratégia része egy exportösztönző stratégia, amely elsősorban a külföldi működő tőke vonzására, szabadkereskedelmi egyezményekre és a magasabb hozzáadott értékű export irányába történő elmozdulás támogatására épít.

A „Sisinomics” üzletbarát retorikája ellenére nem csökkentette a hadsereg gazdasági súlyát, sőt még inkább szabad utat engedett a katonaság hagyományosan is kiterjedt gazdasági tevékenységeinek. 2013 szeptemberére nyúlik vissza (és az ideiglenes elnök, Adli Manszúr nevéhez fűződik) a közbeszerzési törvény kiegészítése, amelynek értelmében vészhelyzet esetén a kormány közvetlenül kiválaszthatja, kivel köt szerződést. Ezt követően a hadsereg 1 milliárd dollár értékben kötött szerződéseket olyan projektekre, amelyek egyike sem tekinthető vészhelyzetinek: hidak, alagutak, lakások építésére, nyomornegyedek rehabilitációjára. A hadsereg

³⁸ Egyptian Economic Development Conference (a honlap elérhető: <http://www.egyptthefuture.com/>)

³⁹ Lásd: <http://www.mof.gov.eg/MOFGallerySource/English/Strategy.pdf>

gazdasági szerepét jól jelzi, hogy 2012 augusztusa óta összesen 1350 fejlesztési projekt megvalósításába kapcsolódott bele (*El Dahshan*, 2016, 213. o.), és jelzésértékű a hadsereg részvétele a nagy nemzeti fejlesztési projekteken is, mint például az új Szezi-csatorna építése.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az elmúlt években tovább nőtt és egyre stabilabb lábakon áll a hadsereg gazdasági (és politikai) szerepvállalása. A közeli jövőben ennek a helyzetnek a fennmaradása várható, még akkor is, ha a Nyugat (elsősorban az USA) az általa hön áhított inkluzív demokrácia megvalósítását annak csökkentésén keresztül képzelel el (bővebben lásd: *Rutherford*, 2013, xxxv–xliii. o.).

Köztudott, hogy a hadsereg társadalmi beágyazottsága hagyományosan nagy Egyiptomban, és 2014-ben az egyiptomi társadalom túlnyomó többsége (a katonai tisztségéről az alkotmány szerint időközben lemondó és a választásokon civilként induló) *Szízit* és (bár implicit módon, de mégis) ezzel együtt a hadsereget választotta. A nagy állami projektek megépítése és az ehhez kapcsolódó fejlesztések a többség szemében a nemzeti fejlődés jelképévé váltak (nem utolsósorban a kormány retorikájának köszönhetően, amely a „nagy egyiptomi álmot” megvalósítását hirdeti). Ezek azonban egyúttal a (rég) új fejlesztésorientált megközelítés melletti elköteleződést is jelzik, és óhatatlanul is szembeötlenek a párhuzamok a nasszeri időszakokkal, annak államvezérelt fejlődési modelljével (amely az egyiptomi népesség egy részében a mai napig nosztalgikus emlékeket ébreszt). Mindez azt is magyarázza, miért fogadta el az egyiptomi társadalom gyakorlatilag ellenállás nélkül például az ártámogatások jelentős csökkentését. Bár az alsóbb rétegek főként a közlekedési költségek növekedése miatt helyenként az utcára vonultak, ezek a megmozdulások jellemzően elszórtan és összességében a média jelenléte, visszhangja nélkül zajlottak (*Kandil*, 2016).

Bár a *Szízit*-retorikában a társadalmi igazságosság melletti elköteleződés is megjelenik, a gyakorlatban ennek (egyelőre) nem sok nyoma van. Visszas például a legmagasabb jövedelmi sáv adókulcsának 30 százalékról 22,5 százalékra csökkentése (főleg annak tükrében, hogy legutóbb, 2014 júliusában éppen *Szízit* emelte fel a korábbi mértékre). Ezáltal veszélybe kerülnek azok a kormányzati ígérek, amelyek a szociális kiadások emelésére vonatkoztak, hiszen a csökkenő adóbevételek miatt azok finanszírozása kérdésessé válik. A társadalmi feszültséget részben enyhítik az olyan kezdeményezések, mint szociális háló kiépítése a legszegényebbek számára, amit a Világbank is támogatott,⁴⁰ bár megvalósítását számos kritika érte.

⁴⁰ Lásd: <http://documents.worldbank.org/curated/en/2015/03/24201815/egypt-strengthening-social-safety-net-project>

Kormányzása kezdetén az Öböl menti országokból (főként Szaúd-Arábiából) érkező gazdasági támogatás Sziszi számára nemcsak a gazdasági reformok elodázását tették lehetővé, de a Nemzetközi Valutaalappal történő tárgyalások felfüggesztését is. 2016. év elejétől kezdődően (és néhány új regionális politikai konfliktus közrejátszása okán is) a negatív tendenciák az egyiptomi gazdaságban ismét összeadódtak (az emelkedő élelmiszerárak és az infláció, a beérkező turisták számának további csökkenése súlyos devizahiányhoz vezettek, a nemzetközi devizatartalékok kritikus szintre csökkentek, az egyiptomi font leértékelődött), és elkerülhetlenné vált a tárgyalások megújítása a nemzetközi pénzügyi intézményekkel.

Több hónapig tartó előkészületek után 2016 novemberében létrejött az IMF és Egyiptom között a megállapodás egy három évre szóló, 12 milliárd dolláros hitelkeretről. Ez elsősorban az egyiptomi kormány reformprogramját támogatja a költségvetési hiány csökkentésére és a devizapiacok egyensúlyba hozására. A reformok között szerepel az ártámogatások csökkentése (kivezetése), a hozzáadott értéken alapuló adó bevezetése és a bürokratikus akadályok mérséklésére a külföldi befektetők előtt. Az IMF-hitel feltételei kiterjednek továbbá a krónikus dollárhiány és az infláció csökkentésére, a költségvetési deficit és az államadósság lefaragására, valamint a gazdasági növekedés ösztönzésére és a munkahelyteremtésre is (miközben az állami szektor bérkiadásainak csökkentése is megjelenik benne).

A program egyik első és nagyon látványos lépése az egyiptomi font rögzített árfolyamának feladása volt (2016. november 3-án), amelynek következtében 48 százalékot veszített értékéből az amerikai dollárral szemben. Mindezt az üzemanyagárak támogatásának csökkentése követte. A hozzáadott érték alapú adórata emelését azonban a cikk írásakor még vita övezte.

A tervezett reformok mélyebb elemzése nélkül is jól látható, hogy az IMF-hitel-megállapodás (és a hozzá kapcsolódó feltételek) újabb fordulópontot eredményezhetnek az egyiptomi gazdaságpolitikákban, sőt a „Sisinomics”-nak is nevezett régi-új fejlesztésorientált megközelítés végét is jelenthetik – bár a reformok megvalósítása és azok valós hatásai csak az elkövetkező hónapokban, években válnak nyilvánvalóvá.

Végezetül hangsúlyozzuk, hogy társadalmi igazságosság és befogadás terén mindenképpen további lépésekre lenne szükség, nem utolsósorban a 2011-es és a 2013-as megmozdulások tükrében. Hiszen mindkét eseménysorozat jelezte, hogy az egyiptomi társadalom elérkezett a tűréshatárhoz, a korábbi társadalmi szerződés nem volt tovább tartható, új pedig még nem született. Ha Sziszi az eddigi gazdaságpolitikai iránynak és bejelentéseinek megfelelően további üzlet- és beruházóbarát

intézkedéseket tesz, és folytatja az ártámogatások már megkezdett leépítését, akkor egyre inkább szükség lesz kompenzációs intézkedésekre is a társadalmi jólét növelése, a legszegényebb és legsérülékenyebb társadalmi rétegek helyzetének javítása érdekében, ha kormánya el akarja kerülni a társadalom újabb tömeges fellázadását.

Következtetések

Bemutattuk, hogy a nasszeri, államilag irányított gazdasági modell számos eleme a piacorientált, liberalizációs reformok évtizedei után is fennmaradt Egyiptomban, sőt az elmúlt egy-két évben kirajzolódó gazdaságpolitikai irány („Sisinomics”) sok tekintetben a régi nasszeri modell jegyeit idézi. A legújabb állami megaprojektet vagy a privatizációt övező viták jól rávilágítanak, hogy Egyiptomban napjainkban is a nacionalista érzelmek uralják a gazdaságpolitikai diskurzust.

Ugyanakkor nemcsak a gazdaságpolitikák szintjén, hanem a politikaalkotás és a társadalmi szerződés tekintetében is kísért a múlt Egyiptomban, azaz a régi, fejlesztésorientált megközelítésre jellemző beavatkozások térnek vissza, és az egyiptomi politikai (és gazdasági) elit nem tanult az elődök által elkövetett hibákból. Sem a kormányzás minősége, sem a társadalmi befogadás tekintetében nem figyelhető meg előrelépés a 2011-es forradalom óta, sőt számos vonatkozásban a mubáraki éra legsötétebb napjai köszöntek vissza.⁴¹

Az egyiptomi fejlődési út kudarcának két oka van. Egyrészt a tartós és relatíve gyors gazdasági növekedés a társadalom széles rétegeit érintetlenül hagyta, amit jól jelzett a növekvő szegénység és egyenlőtlenség, valamint a munkanélküliség tartósan magas és növekvő szintje – kifejezetten a fiatalok körében. Ez a fejlődési út az azt kísérő (kirekesztő és elnyomó) politikai rendszer megrendüléséhez vezetett – bár egy rövid átmeneti időszak után politikai és sok szempontból gazdaságpolitikai téren is visszarendeződést figyelhetünk meg.

A kudarc másik fő okára a gazdaságpolitikák vizsgálata világított rá: az évtizedes exportorientált és exportdiverzifikációs törekvések ellenére az 1980-as és 1990-es évtizedben a feldolgozóipari termékek exportja csökkent, miközben az ágazat súlya a hazai GDP-ben nőtt. Azaz Egyiptom a kereskedelmi liberalizáció és a befe-

⁴¹ Ehhez elég a legutóbbi hírekre utalni a sajtó- és az emberi szabadság önkényes és brutális megsértéseiről, a rendőri és katonai hatalom napi szintű túlkapasairól, ami egy rendőrállam vízióját vetíti előre.

lé forduló iparosítás furcsa kombinációját valósította meg, és exportstruktúrájában napjainkban is 50 százalék felett van a nyersanyagok aránya.

Az egyiptomi eset iskolapéldája annak, hogy a nyersanyag- és tőkeintenzív, valamint centralizált iparosítási modell megbukott. Egyrészt a huszonegyedik század gazdasági körülményei között nem működőképes, másrészt társadalmilag sem fenntartható.

A reményt sokak szemében az olasz ENI által 2015 nyarán feltárt gázmezők jelenthetik, amelyek kiaknázásával Egyiptom 2020-ra nettó gázimportőrből gázexportőrré válhat. A nemzetközi tapasztalatok (például az elmúlt évek braziliai eseményei) azonban azt sejtetik, hogy ez nem több hiú ábrándnál. Az állami bevételek könnyű növekedése ugyanis csak tovább fokozná a holland betegség tüneteit az egyiptomi gazdaságban. A tágan értelmezett fejlődés elősegítéséhez mindenképpen mélyreható politikai és gazdasági reformokra van szükség (ezek egy része a 2016. novemberi IMF-hitelkerethez kötött feltételek mentén elkezdődött), ugyanakkor azok sikere a társadalmi támogatás függvénye is, ami további kompenzációs intézkedések nélkül kevéssé valószínűsíthető.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az államnak és a mindenkori kormánynak bőven lenne tere beavatkozni a fejlődés elősegítése érdekében Egyiptomban, de ez sokkal inkább a fejlesztő állam új paradigmája tükrében meghatározott feladatokat (Ricz, 2016b) és nem a klasszikus fejlesztési eszköztárhoz való visszatérést jelenti, hiszen ez utóbbi kudarcára nemcsak a nemzetközi tapasztalatok, hanem maga az egyiptomi fejlődési út is rávilágított.

Irodalom

- Abdel-Khalek, G.* [2001]: *Stabilization and Adjustment in Egypt: Reform or De-Industrialization.* Edward Elgar, Cheltenham.
- Adu-Bader, S. – Abu-Qarn, A.* [2007]: Financial development and economic growth: The Egyptian experience. *Journal of Policy Modeling*, 30. évf., 5. sz., 887–898. o.
- Adly, A.* [2013]: *State Reform and Development in the Middle East: The Cases of Turkey and Egypt.* Routledge.
- Aglan, S.* [2003]: Industrial development: progress and challenges in the future. In: *El-Ghonemy, R. M.* (szerk.) [2003]: *Egypt in the Twenty-First Century: Challenges for Development.* Routledge Curzon, London, 160–180. o.
- Amsden, A.* [1989]: *Asia's Next Giant. South Korea and Late Industrialization.* Oxford University Press, New York.
- Benczes István* [2000a]: A csoda anatómiája I. Távol-keleti gazdasági rendszerek összehasonlító elemzése. *Valóság*, 43. évf., 2. sz., 47–65. o.

- Benczes István* [2000b]: A csoda anatómiája II. Távol-keleti gazdasági rendszerek összehasonlító elemzése. *Valóság*, 43. évf., 3. sz., 41–58. o.
- Benczes István* [2000c]: Válság és átalakulás a Távol-Keleten. *Külgazdaság*, 44. évf., 3. sz., 56–75. o.
- Benczes István* [2002]: A fejlesztő állam válsága Ázsiában. *Külgazdaság*, 46. évf., 5. sz., 23–40. o.
- Booth, D.* [2015]: Towards a relevant concept of development regime. *Developmental Regimes in Africa. Synthesis Report. Overseas Development Institute*, 31–34. o.
- Csaba László* [2014]: Európai közgazdaságtan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csáki György* [2008]: A fejlesztő állam új felfogásban. *Fejlesztés és Finanszírozás*, 6. évf., 3. sz., 14–23. o.
- Csáki György* (szerk.) [2009]: A látható kéz: a fejlesztő állam a globalizációban. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Csicsmann László* [2010]: Egyiptom: A Mubárak-rezsim liberalizációja és deliberalizációja. In: *Csicsmann L.* (szerk.) [2010]: Iszlám és modernizáció a Közel-Keleten. Az államiság eltérő modelljei. Aula Kiadó, Budapest, 167–208. o.
- Csicsmann, László* [2017]: A Közel-Kelet az „arab tavasz” kezdetének hatodik évfordulóján – Egyiptom: Mubáraktól Szízi elnökségéig. *Megjelenés alatt*: 87–112. o.
- El-Dahshan, M.* [2016]: The Egyptian Economy. In: *Hokayem, E. – Taha, H.* (szerk.) [2016]: Egypt After the Spring: Revolt and Reaction. The International Institute for Strategic Studies. Routledge, London – New York, 201–218. o.
- El-Ghony, R. M.* (szerk.) [2003]: Egypt in the Twenty-First Century: Challenges for Development. Routledge Curzon, London.
- El-Naggar, A. E.* [2009]: Economic policy: from state control to decay and corruption. In: *El-Mahdi, R. – Marfleet, P.* (szerk.) [2009]: Egypt. The Moment of Change. Zed Books. London – New York, 34–50. o.
- Esterman, I.* [2016]: The EEDC one year later: Some progress, but most promises unmet. Elérhető: <http://www.madamasr.com/sections/economy/eedc-one-year-later-some-progress-most-promises-unmet> Letöltve: 2016.06.28.
- Evans, P. B.* [1995]: Embedded autonomy: states and industrial transformation. Princeton University Press, Princeton, N.J.
- Evans, P. B.* [2014]: The Developmental State: Divergent Responses to Modern Economic Theory and the Twenty-First Century Economy. In *Williams, M.* (szerk.) [2014]: The End of Developmental State. Routledge, New York, 220–240. o.
- Fine, B. – Saraswati, J. – Tavasci, D.* (szerk.) [2013]: Beyond the Developmental State: Industrial Policy into the Twenty-first Century. Pluto, London.
- Fosu, A. K.* (szerk.) [2013]: Achieving Development Success: Strategies and Lessons from Developing World. Oxford University Press, Oxford.
- Gazdik Gyula* [2011]: Az egyiptomi választások előzményei, eredményei és a politikai gátszakadás. *Nemzet és Biztonság: Biztonságpolitikai Szemle*, 4. évf., 1. sz., 73–87. o.
- Henry, C. M. – Springborg, R.* [2001]: Globalization and the Politics of Development in the Middle East. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hokayem, E. – Taha, H.* (szerk.) [2016]: Egypt After the Spring: Revolt and Reaction. The International Institute for Strategic Studies. Routledge, London – New York.
- Johnson, C.* [1982]: MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy, 1925–75. Stanford University Press, Stanford, California.
- Johnson, C.* [1998]: Economic crisis in East Asia: the clash of capitalism. *Cambridge Journal of Economics*, 22. évf., 6. sz., 653–661. o.
- Kandil, H.* (2016): Sisi’s Egypt. Interview. *New Left Review*, 102. sz., 5–40. o.
- Katzenstein, P. J.* [1978]: Between power and plenty. The University of Wisconsin Press, Madison.

- Korany, B. – El-Mahdi, R. (szerk.) [2012]: Arab Spring in Egypt. Revolution and Beyond. The American University in Cairo Press, New York – Cairo.
- Leftwich, A. [1995]: Bringing Politics Back In: Towards a Model of the Developmental State. *Journal of Development Studies*, 31. évf., 3. sz., 400–427. o.
- Mazzucato, M. [2013]: The Entrepreneurial State. Debunking Public vs. Private Sector Myths. Anthem Press, London.
- Migdal, J. S. [1988]: Strong societies and weak states: state-society relations and state capabilities in the Third World. Princeton University Press, Princeton, N.J.
- N. Rózsa Erzsébet [2015]: Az arab tavasz. A Közel-Kelet átalakulása. Osiris Kiadó – Külügyi és Közgazdasági Intézet, Budapest.
- Nagarajan, K. V. [2013]: Egypt's Political Economy and the Downfall of the Mubarak Regime. *International Journal of Humanities and Social Science*, 3. évf., 10. sz., 22–39. o.
- Nimis, S. R. (2005): Mythologies of a Developmental State: Ambitions and Action in Nasser's Egypt. Miami University, Oxford, Ohio.
- Önis, Z. [1991]: The Logic of the Developmental State. *Comparative Politics*, 24. évf., 1. sz., 109–126. o.
- Owen, R. – Tripp C. (szerk.) (2001): Egypt under Mubarak. Routledge, New York.
- Pempel, T. J. [1999]: The Developmental Regime in a Changing World Economy. In: Woo-Cumings, M. (szerk.) [1999]: The Developmental State. Cornell University Press, Ithaca, New York. 137–181. o.
- Richards, A. – Waterbury, J. – Cammet, M. – Diwan, I. [2013]: A political economy of the Middle East. Boulder, Co., Westview Press.
- Ricz Judit [2016a]: Egyiptom a múlt csapdájában: a fejlesztésorientált megközelítés kudarca. VGI Műhelytanulmányok, 114. Budapest, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet.
- Ricz Judit [2016b]: Fejlesztő állam a 21. században: egy új megközelítés elemzési kerete. *Köz-Gazdaság*, 11. évf., 1. sz., 131–153. o.
- Ricz Judit [2017]: A klasszikus fejlesztő állam megközelítés: egy letűnt világ nyomában. *Köz-Gazdaság*, 12. évf., 2. sz., 65–91. o.
- Roccu, R. [2013]: The Political Economy of the Egyptian Revolution. Mubarak, Economic Reforms and Failed Hegemony. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Rutherford, B. K. [2013]: Egypt after Mubarak. Liberalism, Islam and Democracy in the Arab World. Princeton University Press, Princeton – Oxford.
- Sakamoto, K. [2013]: Efforts to introduce inclusive planning in Egypt. Global Economy and Development Working Paper, No. 58.
- Shenker, J. [2016]: The Egyptians: a Radical Story. London, Allen Lane.
- Szigetvári Tamás [2012]: Az „arab tavasz” gazdasági vonatkozásai. *Külügyi Szemle*, 11. évf., 1. sz., 85–112. o.
- TI [2016]: People and Corruption: Middle East & North Africa Survey 2016. Global Corruption Barometer Transparency International.
- UNDP [2016]: Arab Human Development Report 2016. Youth and the Prospects for Human Development in a Changing Reality. United Nations Development Programme, Regional Bureau for Arab States (RBAS), New York.
- Verme, P. – Milanovic, B. – Al-Shawarby, S. – El Tawila, S. – Gadallah, M. – El-Majeed, E. A. [2014]: Inside Inequality in the Arab Republic of Egypt. Facts and Perceptions across People, Time, and Space. The World Bank, Washington, D.C.
- Vigvári Gábor [2012]: Globalizáció és fejlesztő állam. A nemzetközi rezsimek változásának hatása a fejlesztő államra. Doktori értekezés. Elérhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/625/1/Vigvari_Gabor.pdf Letöltve: 2014.10.29.

- Wade, R. H.* [1990]: *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. Princeton University Press, New Jersey.
- Wade, R. H.* [2014]: 'Market versus State' or 'Market with State': How to Impart Directional Thrust. *Development and Change*, 45. évf., 4. sz., 777–798. o.
- WDI [2016]: World Development Indicators. Elérhető: <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators> Letöltve: 2016.12.20.
- Williams, M.* (szerk.) [2014]: *The End of Developmental State*. Routledge, New York.
- Woo-Cumings, M.* (szerk.) [1999]: *The Developmental State*. Cornell University Press, New York.
- Wylde, C.* [2012]: *Latin America after Neoliberalism. Developmental Regimes in Post-Crisis States*. Palgrave Macmillan.